

Adaptief aansprakelijkheidsrecht

Onderzoeksprogramma 2025-2030

Utrecht Centre for Accountability and Liability Law (UCALL)

Technologische innovaties, nieuwe vormen van criminaliteit en criminaliteitsbestrijding, klimaatverandering, prangende geopolitieke kwesties en de energietransitie: de maatschappelijke ontwikkelingen met implicaties voor het aansprakelijkheidsrecht volgen elkaar snel op. Ze roepen vragen op over het adaptieve vermogen van het aansprakelijkheidsrecht.

Het aansprakelijkheidsrecht biedt mogelijkheden om actoren rekenschap af te laten leggen van hun handelen en de consequenties daarvan. Dit doet het door juridische aanspraken te verdelen. Het bepaalt wanneer, door wie en op welke manieren actoren kunnen worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid. Het aansprakelijkheidsrecht heeft bovendien een normerende werking. Het biedt een kader waarbinnen overheden, internationale organisaties, ondernemingen, niet-gouvernementele organisaties en particulieren hun handelen en beleid vorm moeten geven. Actoren opereren in een samenleving die voortdurend verandert. Het aansprakelijkheidsrecht moet daarom tegelijkertijd bestendig én flexibel zijn. Deze spanning tussen bestendigheid en flexibiliteit van het aansprakelijkheidsrecht in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen staat centraal in het onderzoeksprogramma *Adaptief aansprakelijkheidsrecht*.

De wisselwerking tussen maatschappelijke ontwikkelingen en de normering, vormgeving, toedeling, handhaving en (beoogde) werking van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid vormt de kern van *Adaptief aansprakelijkheidsrecht*. We richten ons op de mogelijkheden en noodzaak om aansprakelijkheidsrechtelijke concepten, beginselen en regels, en de normerende werking die daarvan uitgaat, te herijken in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen. Daarbij speelt het feit dat actoren nieuwe verantwoordelijkheden krijgen toebedeeld en nieuwe actoren hun intrede doen in het aansprakelijkheidsrecht een belangrijke rol. Ook is van belang dat de maatschappelijke werking van het aansprakelijkheidsrecht steeds belangrijker wordt geacht: het zou sturing moeten geven aan het gedrag en beleid van instituties en actoren, bij moeten dragen aan belangenbescherming en conflicten moeten voorkomen en oplossen.

Vragen naar het adaptieve vermogen van het aansprakelijkheidsrecht dienen zich aan in uiteenlopende situaties. Wat is, bijvoorbeeld, in aanvulling op het bestuursrecht, de rol van het strafrecht en civiele recht bij industriële vervuiling door uitstoot van PFAS? Biedt het aansprakelijkheidsrecht voldoende houvast bij toepassingen van nieuwe en complexe technologieën, zoals AI en neurotechnologie? Kunnen bedrijven ter verantwoording worden geroepen voor mensenrechtenschendingen en milieuschade, ook als dit buiten de EU plaatsvindt? Wat is de rol van de rechter bij *public interest litigation*, waarin het draait om het concretiseren en handhaven van de verantwoordelijkheid van de overheid en bedrijven ten opzichte van het algemeen belang?

Het onderzoek van UCALL integreert verschillende rechtsgebieden. Vragen over verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid zijn immers niet beperkt tot één rechtsgebied. Het onderzoek van UCALL bestrijkt het ondernemingsrecht, strafrecht, civiele contracten- en aansprakelijkheidsrecht, bestuursrecht, Europees recht, internationaal recht en mensenrechten.

Het eerste UCALL-onderzoeksprogramma van 2013-2018 had als thema *Grenzen aan aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid*. Het onderzoeksprogramma 2019-2024 onderzocht *Mogelijkheden en onmogelijkheden van aansprakelijkheid en (eigen) verantwoordelijkheid*. *Adaptief aansprakelijkheidsrecht* bouwt voort op (de resultaten van) deze onderzoeksprogramma's. Fundamentele vragen naar grenzen aan het aansprakelijkheidsrecht en de mogelijkheden en onmogelijkheden daarvan, vormen nog steeds de basis van het onderzoek van UCALL. In *Adaptief aansprakelijkheidsrecht* voegen we hier een dimensie aan toe, door de ruimte voor en wenselijkheid van aanpassingen van het aansprakelijkheidsrecht in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen te onderzoeken.

Multidimensionale onderzoeksmethode

UCALL hanteert de multidimensionale onderzoeksmethode. De multidimensionale methode maakt het mogelijk om vanuit verschillende perspectieven zicht te krijgen op verantwoordelijkheid, mechanismen om rekenschap af te leggen en aansprakelijkheid, in het bijzonder door het vergelijken van verschillende rechtsgebieden en -stelsels, benutten van inzichten uit andere wetenschappelijke disciplines en verrichten van empirisch-juridisch onderzoek.

Empirisch-juridisch onderzoek strekt er onder meer toe inzicht te krijgen in de assumpties die ten grondslag liggen aan het aansprakelijkheidsrecht en in de werking daarvan in de maatschappij. Het gebruik van inzichten uit andere disciplines maakt het mogelijk om de diverse en evoluerende maatschappelijke contexten waarin het aansprakelijkheidsrecht fungeert te begrijpen en te duiden.

UCALL bestaat uit onderzoekers die samen de hiervoor genoemde rechtsgebieden bestrijken en die gewend zijn om buiten traditionele kaders te treden. Ervaring en expertise met rechtsvergelijkend, juridisch-empirisch en interdisciplinair onderzoek is ruimschoots aanwezig. Wij maken ons nieuwe, veelbelovende onderzoeksmethoden eigen. Dit verrijkt het perspectief op het (aansprakelijkheids)recht. Gedacht kan worden aan het gebruik van algoritmes voor de analyse van grote hoeveelheden (juridische) data. In ons onderzoek bundelen wij onze krachten, bijvoorbeeld door gezamenlijk multidimensionaal onderzoek op te zetten en uit te voeren. We werken samen met onderzoekers uit andere disciplines en met onderzoekers uit de andere onderzoeksgroepen.

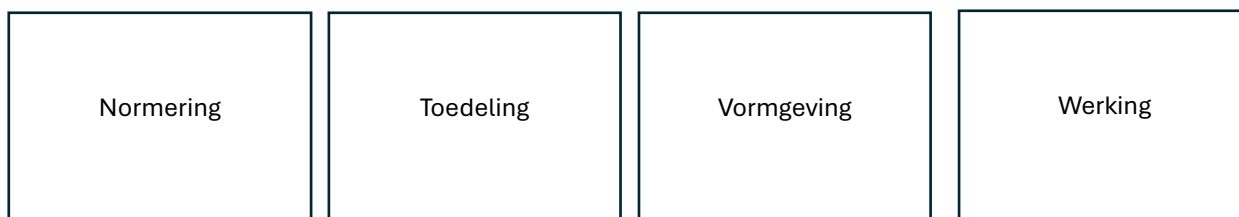
Kern van het onderzoeksprogramma

De centrale vraag van het UCALL-onderzoeksprogramma 2025-2030 *Adaptief aansprakelijkheidsrecht* betreft:

Hoe kunnen en moeten concepten van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid, en de daarmee samenhangende mechanismen om rekenschap af te leggen, zich aanpassen aan een veranderende samenleving en, omgekeerd, welke normerende werking heeft het aansprakelijkheidsrecht en zou het moeten hebben op de samenleving?

Deze vraag benaderen we vanuit vier facetten van het aansprakelijkheidsrecht: we onderzoeken normering van gedrag en beleid door het aansprakelijkheidsrecht en de toedeling, vormgeving en werking van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid.

Facetten van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid

De bestudering van deze facetten vindt plaats tegen de achtergrond van uiteenlopende maatschappelijke ontwikkelingen die niet statisch zijn, maar die steeds aan verandering onderhevig zijn. De hieronder opgenomen voorbeelden van onderzoek zijn daarom een momentopname. Tijdens de looptijd van het onderzoeksprogramma kunnen nieuwe onderzoeksthema's aan het programma worden toegevoegd en bestaande onderzoekslijnen worden voltooid.

Facet I: Normering door verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid

Begrip van *normering* van gedrag en beleid door verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid is onontbeerlijk om het adaptieve vermogen van het aansprakelijkheidsrecht te kunnen onderzoeken. Het eerste facet richt zich daarom op de inhoud en reikwijdte van noties van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid.

Welke fundamentele, leidende beginselen en specifieke regels gelden voor de vaststelling van verantwoordelijkheid en daarmee verband houdende aansprakelijkheid? Welke doelen worden beoogd met het aansprakelijkheidsrecht? En welke belangen worden daarbij beschermd? Een belangrijke focus van dit facet is in welke mate bestaande of alternatieve noties van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid kunnen bijdragen aan het behalen van de beoogde doelen, mede in het licht van fundamentele rechtsbeginselen en het belang van effectieve rechtsbescherming. Hierop voortbouwend is het van belang om te onderzoeken in hoeverre noties van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid moeten worden herijkt.

In sommige gevallen komt expliciet de vraag naar voren of en, zo ja, hoe noties van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid moeten worden herijkt in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen. Veranderende technologieën zijn vaak omgeven met complexiteit en onzekerheid en roepen mede daarom veelvuldig vragen op over de noodzaak tot aanpassing van het aansprakelijkheidsrecht. Neurotechnologie biedt bijvoorbeeld nieuwe mogelijkheden om strafbare feiten te voorkomen, maar de toepassing ervan gaat ook gepaard met fundamentele mensenrechtelijke vraagstukken. AI-toepassingen zijn intussen gemeengoed en roepen vragen op over juridische concepten als causaliteit en voorzienbaarheid. In een militaire context gaat het tevens om internationaalrechtelijke en mensenrechtelijke vragen. En ook klimaatverandering en andere complexe milieukwesties roepen vragen op over de aard, inhoud en reikwijdte van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid.

Lenen daarnaast de concepten van het schadevergoedingsrecht, die primair gebaseerd zijn op individuele schade-afhandeling, zich voldoende voor de collectieve afhandeling van massaschade? En, als naar alternatieve mogelijkheden voor schade-afhandeling wordt gezocht: wat is daarvoor de rechtvaardiging en welke regels zijn dan leidend?

Strafrechtelijke sancties staan steeds meer ten dienste van de maatschappelijke wens om strafbare feiten te voorkomen, maar deze nadruk op preventie staat op gespannen voet met klassieke ijkpunten van strafrechtelijke aansprakelijkheid als vergelding en rechtszekerheid.

Ook drukken internationale en geopolitieke ontwikkelingen een stempel op noties van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid. De internationale rechtsorde staat onder druk door een veranderende internationale veiligheidssituatie. Nieuwe concepten van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid zijn nodig om deze veranderingen te adresseren. Het gaat dan bijvoorbeeld om de vraag naar aansprakelijkheid voor het misdrijf van een agressieoorlog en van niet-statelijke actoren.

Facet II: Toedeling van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid

Verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid worden *toebedeeld* aan instituties en actoren. Het tweede facet richt zich daarom op uitbreidingen, verschuivingen of beperkingen in de toedeling van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid aan verschillende instituties en actoren.

De toedeling van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid aan (inter)nationale overheden springt hier direct in het oog. In nationaalrechtelijke, internationaalrechtelijke en rechtsvergelijkende context is nadrukkelijk aandacht voor de toedeling van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid aan de overheid voor het beschermen van individuele en collectieve belangen, zoals bescherming tegen klimaatverandering en milieuvervuiling. In hoeverre kan de overheid verantwoordelijk worden gehouden als zij er niet in slaagt individuele of collectieve klimaat- en milieubelangen te beschermen?

Voorts vinden op het vlak van de toedeling van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid aan ondernemingen en bestuurders belangrijke verschuivingen plaats. Die veranderingen zijn mede ingegeven door Europese technologie- en duurzaamheidswetgeving en door ontwikkelingen op het vlak van mensenrechten. Een centrale vraag hier is in welke mate ondernemingen en bestuurders verantwoordelijkheid dragen voor de negatieve gevolgen van bedrijfsmatig handelen, onder meer in de context van mensenrechtenschendingen, klimaatverandering, industriële

emissies en technologische ontwikkelingen. Ook rijst de vraag *hoe* zij rekenschap moeten afleggen van hun handelen. Bij dit aspect van het onderzoek bestaat oog voor zowel de mogelijkheden als beperkingen van het contractenrecht, civiele aansprakelijkheidsrecht, strafrecht en bestuursrecht. De toedeling van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid aan ondernemingen en bestuurders heeft onmiskenbaar ook zijn weerslag op het ondernemingsrecht. UCALL onderzoekt in welke mate het ondernemingsrecht ervoor zorgt dat ondernemingen voldoen aan hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Daarbij wordt ook onderzoek gedaan naar alternatieve rechtsvormen, zoals de maatschappelijke BV. Tevens kijken we naar de inzet door in het bijzonder de Europese wetgever van het contracten- en aansprakelijkheidsrecht om de verantwoordelijkheid van ondernemingen op het gebied van mensenrechten en duurzaamheid vorm te geven en te handhaven. We hebben oog voor de betekenis van internationale mensenrechtenverdragen en *soft law* in dat verband.

Veranderingen in de toedeling van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid leiden vaak ook tot veranderingen in de normering van het aansprakelijkheidsrecht. Toedeling beïnvloedt aldus normering en *vice versa*. Het tweede facet is daarmee nauw verweven met het eerste. Denk aan de vraag naar de wijze waarop verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid voor autonome intelligente systemen vorm moeten krijgen: wie is verantwoordelijk en aansprakelijk voor ‘beslissingen’ die een systeem op autonome wijze maakt? Is dat de eindgebruiker, de ontwikkelaar of de producent? Wat zijn de leidende regels en principes bij dit toedelingsvraagstuk?

Facet III: Vormgeving van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid

Instituties en actoren spelen eveneens een cruciale rol in de *vormgeving* van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid. UCALL richt zich in het bijzonder op de rol van en de rolverdeling tussen verschillende instituties en actoren bij het introduceren, verdelen, effectueren, verscherpen en begrenzen van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid.

Illustratief zijn de mogelijkheden die de algemeenbelangactie en de collectieve actie tot schadevergoeding bieden aan groepen van burgers en belangenorganisaties om te komen tot gedrags- en beleidsnormering door middel van het aansprakelijkheidsrecht. Deze acties spelen een rol in kwesties waarin een veelvoud aan belangen van diverse actoren in het geding is (bijvoorbeeld klimaatprocedures) en waarbij getracht wordt te komen tot effectief redres ten behoeve van (grotere) groepen slachtoffers in de samenleving (bijvoorbeeld de ‘sjoemelsoftware’ bij Volkswagen, omvangrijke privacyschendingen en andere vormen van massaschade).

Hierop aansluitend wordt de rechter gevraagd zich uit te laten over kwesties van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid waarin aanzienlijke maatschappelijke belangen op het spel staan. Dat gebeurt in het bijzonder in *public interest litigation*, zowel tegen de overheid als tegen bedrijven. Procedures over klimaatverandering en bescherming van de fysieke leefomgeving springen met name in het oog in dit verband, maar ook met het oog op de bescherming van andere belangen worden dit soort procedures gevoerd. Deze ontwikkeling roept vragen op over de (grenzen aan de) rol van de rechter en zijn verhouding tot de andere staatsmachten. Ook ontstaan vragen over de grenzen aan de rechtsvormende taak van de rechter: veelal staan er maatschappelijke belangen op het spel die niet altijd zijn vertegenwoordigd in de procedure en is sprake van complexe materie.

Relevant is eveneens dat naast de ‘traditionele’ actoren die betrokken zijn bij de ontwikkeling van het aansprakelijkheidsrecht, zoals de wetgever, de rechter, het openbaar ministerie en de advocatuur ook andere actoren een prominentere rol (van de wetgever) krijgen toebedeeld of innemen. Denk hierbij aan (individuele) slachtoffers, (vermeende) daders, ondernemingen, aandeelhouders, verzekeraars en belangenorganisaties. Zo maken individuele aandeelhouders en vennootschappen steeds vaker contractuele afspraken die de klassieke ondernemingsrechtelijke verhoudingen doorbreken en is de vraag of accountants en notarissen hun rol als ‘poortwachters’ ter voorkoming van witwassen waar kunnen maken.

Facet IV: Maatschappelijke werking van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid

Verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid beïnvloeden de samenleving en *vice versa*. Begrip van de *maatschappelijke werking* van het aansprakelijkheidsrecht is derhalve essentieel. Wat is de uitwerking van het aansprakelijkheidsrecht in uiteenlopende maatschappelijke contexten? Een belangrijk onderdeel van dit facet is het in kaart brengen van de bedoelde en onbedoelde gevolgen van het aansprakelijkheidsrecht, bijvoorbeeld voor het gedrag en beleid van instituties en actoren. UCALL gebruikt in het bijzonder de empirisch-juridische onderzoeksmethode om hier zicht op te krijgen.

Inzicht in deze maatschappelijke werking is onder meer van belang om vast te stellen in welke mate de met het aansprakelijkheidsrecht beoogde doelen kunnen worden behaald en of veranderingen in de inzet en beschikbaarheid van handhavingsmechanismen zijn aangewezen. Zo rijst de vraag op welke wijze voldoende juridische waarborgen kunnen worden geboden tegen de (mogelijk) ongewenste gevolgen van de ontwikkeling en toepassing van bepaalde technologieën. Ook rijst de vraag hoe het aansprakelijkheidsrecht kan bijdragen aan het beschermen van gezondheids- en milieubelangen. In kwesties waarmee aanzienlijke maatschappelijke belangen zijn gemoeid is voorts aan de orde in welke mate en op welke manier de rechter zich rekenschap kan en moet geven van de bredere (macro)effecten van zijn rechtspraak.

Onderdeel van dit facet is tevens onderzoek naar de mate waarin het aansprakelijkheidsrecht kan bijdragen aan het voorkomen en oplossen van conflicten. Het gaat hier bijvoorbeeld om de beweegredenen van daders en slachtoffers in de forensische psychiatrie om wel of niet deel te nemen aan *mediation*. Inzicht in de verwachtingen en noden van gedupeerden van schadelijke gebeurtenissen kunnen daarnaast de weg wijzen naar alternatieve schadevergoedingssystemen, deels buiten het civiele aansprakelijkheidsrecht gelegen. Dat kan met name het geval zijn bij omvangrijke schade zoals schade door rampen, beroepsziekten, gaswinning en de toeslagenaffaire.

Impact

In *Adaptief aansprakelijkheidsrecht* staat de wisselwerking centraal tussen verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid enerzijds en maatschappelijke ontwikkelingen anderzijds. De inzichten die het onderzoek van UCALL genereert hebben daarmee direct maatschappelijke relevantie. We delen onze onderzoeksresultaten daarom met een zo breed en divers mogelijk publiek. We organiseren seminars en congressen, waar mogelijk in samenwerking met de andere onderzoeksgroepen van het Departement Rechtsgeleerdheid en (nationale en internationale)

universitaire partners. Onderzoekers van UCALL brengen de resultaten van hun onderzoek daarnaast actief onder de aandacht van maatschappelijke actoren, bijvoorbeeld door het organiseren van workshops voor een breed publiek en het geven van lezingen voor stakeholders, zoals de politiek, rechterlijke macht, advocatuur, ministeries en kennisinstellingen. Ook dragen we bij aan het maatschappelijke debat, onder meer door het schrijven van blogs, opinieartikelen en het geven van interviews in vooraanstaande nationale en internationale media. Met het verrichten van onderzoek in opdracht van bijvoorbeeld een ministerie, belangenorganisatie of bedrijf wordt ook direct impact bereikt.

Partners en samenwerkingsverbanden

UCALL zoekt verbinding met wetenschappelijke en maatschappelijke partners. We werken samen met onderzoeksgroepen van andere nationale en internationale universiteiten, en we doen onderzoek voor én met maatschappelijke stakeholders, zoals kennisinstituten en ministeries.

Daar waar thematische verwantschap bestaat tussen het onderzoek van de andere onderzoeksgroepen van het Departement Rechtsgeleerdheid zetten we in op samenwerking, in het bijzonder via de departementale platformen. Het platform Peace, Security and Human Rights is ingebed in UCALL. In dat platform doen UCALL-onderzoekers samen met onderzoekers van andere onderzoeksgroepen van het Departement Rechtsgeleerdheid onderzoek naar de effectiviteit van internationale veiligheidsmechanismen, de handhaving van verantwoordelijkheid van Staten en niet-statelijke actoren en de toekomst van de internationale rechtsorde. Internationaalrechtelijk onderzoek dat niet valt binnen het thema van het platform vindt plaats in het kader van *Adaptief aansprakelijkheidsrecht*, zoals onderzoek naar staatsimmunitet onder het internationale recht en aansprakelijkheid naar Europees en internationaal recht van bedrijven en overheden voor klimaatschade en mensenrechtenschendingen.

Onderzoekers van UCALL zijn voorts gelieerd aan diverse platforms van het universiteitsbrede strategische thema Institutions for Open Societies, zoals Security in Open Societies, Behaviour and Institutions, Longtermism and Institutional Change, Markets and Corporations en Contesting Governance. Thematisch vindt deze aansluiting onder meer plaats via de band van ons onderzoek naar ondernemingen, risicostrafrecht, klimaatverandering en mensenrechten en de rechtsvormende en institutionele rol van de rechter bij de bescherming van maatschappelijke belangen. UCALL'ers zijn eveneens gelieerd aan Critical Pathways van het Strategische Thema Pathways to Sustainability, waar ons onderzoek naar verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid in de context van klimaatverandering bij aansluit.

Met maatschappelijke partners en andere universiteiten werken we onder meer samen aan onderzoeksaanvragen en -projecten, bijvoorbeeld op het gebied van NWO-onderzoek naar *public interest litigation* en verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid voor autonome systemen.

De onderzoeksgroep

Bij aanvang van het onderzoeksprogramma zijn 61 onderzoekers verbonden aan UCALL. De kern daarvan wordt gevormd door promovendi, universitair docenten, universitair hoofddocenten en hoogleraren. Daarnaast zijn enkele buitenpromovendi en honorair onderzoekers aan UCALL verbonden. UCALL streeft naar een gematigde groei van het aantal onderzoekers door middel van het aantrekken van nieuwe onderzoekers en de ontwikkeling van promotieonderzoeken die aansluiten bij dit onderzoeksprogramma. We zetten in op talentontwikkeling en ondersteunen onderzoekers bij de ontwikkeling van hun onderzoeksprofiel. Ook stimuleren we samenwerking met andere onderzoeksgroepen, nationale en internationale academische en maatschappelijke partners.

UCALL wordt geleid door twee programmaleiders: prof. mr. dr. J. Bijlsma en prof. mr. dr. E.R. de Jong. Zij worden bijgestaan door een kernteam bestaande uit mr. E.E. Nauta, mr. dr. A.L.M. Schaap en mr. dr. K.A.M. van Vught. Mr. E.E. Nauta is postdoc bij UCALL.